

नमस्कार!

बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या १५ व्या अधिवेशनामध्ये, आपल्याशी संवाद साधण्याची संधी दिल्याबद्दल, संयोजकांचे मनःपूर्वक आभार!

माझे चार शब्द ऐकण्यासाठी आपण सर्व जिव्हाळ्यांनं हजर राहिलात, यासाठी धन्यवाद!

विशेष म्हणजे, इथं परदेशात, आपण जे भेटतो आहोत, ते एका मराठी कार्यक्रमाच्या निमित्तानं-मराठीनं भारलेल्या वातावरणात! ही गोष्टच मनाला भिडणारी आहे!... मला तर इथं परकेपणा वाटतच नाहीये- पण या तीन दिवसात आपणा सर्वांनाच, माहेरी परतल्यासारखं वाटत असणार! हे घडवून आणणाऱ्या आपल्या या उपक्रमाला, आणि त्यामागच्या, मराठीच्या प्रेमाला, मी मनापासून दाद देतो.

अलिकडे, 'मराठी' म्हटलं, की त्याला लागूनच येणारा शब्द असतो- 'पीछेहाट'!

मराठी माणसाची पीछेहाट होतेय, असं आपल्याकडे पाहून वाटत नाही. मात्र महाराष्ट्रात मराठी भाषेची पीछेहाट होतेय, याची काळजी आपल्याला वाटणं साहजिक आहे. माझ्या व्याख्यानाचा तो प्रमुख विषय नाही. तरीही, तो एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे!- म्हणून थोडक्यात का होईना, पण मी त्याची दखल घेणारेय.

मराठी भाषेची पीछेहाट, तिच्या साहित्यात होत नाहीये. व्यवहारात, आणि बोली भाषेत होतेय.

उद्योगधंद्यात आपण महाराष्ट्रीय, मागासले आहोत, हे काही गुपित नाही. आता धंद्याचा मालक मराठी भाषिक नसेल, तर नोकर मराठी कसं बोलणार? गुजराती पेढीवरचा नोकर गुजराती बोलतो. मोठ्या बहुभाषिक उद्योगात, सगळे कर्मचारी इंग्रजी बोलतात. हिंदी चित्रपटधंद्यातला माणूस, मराठी असला तरी एकजात हिंदी बोलतो. अगदी नाना फडणविसांची ट्रिंक वापरून, तो झोपेत असताना अंगावर पाणी ओतलं, तरी तो 'क्या हुवा, क्या हुवा?' असंच ओरडत उठेल!... तेव्हा, मुंबई महाराष्ट्रात यावी, म्हणून जरी १०५ हुतात्म्यांनी बलिदान केलेलं असलं, तरी आज तिथं सर्वच क्षेत्रात, एवढ्या मोठ्या संख्येनं परभाषिक आहेत, की कामाच्या ठिकाणी, मराठी माणूस फक्त मराठी बोलूच शकत नाही.

कधीकधी, पोलिटिकल माइलेज मिळवण्यासाठी आपण, मराठी माणसाला 'न्याय्यहक्क' वगैरे मिळवून द्यायचे म्हणतो, आणि इतरांना, धक्काबुक्की, हाणामारी करून हुसकावून लावतो! पण इतरांना म्हणजे कोणाला? - तर चपराशाची, नाहीतर कारकुनाची नोकरी मिळवण्यासाठी, बिहार किंवा उत्तरप्रदेशातून आलेल्या उमेदवाराला, नाहीतर पाणीपुरी विकणाऱ्या किंवा रिक्शा चालवणाऱ्या भय्याला!... अंबानींना काही आपण असं सांगू शकत नाही, की 'सर-आता निघा! तुमची जागा आम्ही एका अंबेकराला दिलीये!'... कसं सांगणार? कधी काळी, आपल्याच काकामामांनी कळत नकळत, अंबानीला 'अंबानी' बनवलेलं असतं ना?

त्यातून मराठी माणूस अत्यंत सहिष्णू-अत्यंत हुषार!... त्याला सगळ्यांच्या भाषा- म्हणजे कामचलाऊ- पण येतात! त्यामुळे समोरचा माणूस परजातीचा आहे, असा नुसता संशय आला, तरी मराठी माणूस एकदम हिंदी नाही तर इंग्रजीतच शिरणार! बऱ्याच व्यावसायिकांची तक्रार असते, की ऐकून ऐकून- आणि चुकतमाकत बोलून, आम्ही मराठी शिकू! पण तुम्ही आम्हाला मराठी ऐकवाल तर ना? गरज पडली, की तुम्हीच आमची भाषा बोलता! मग आम्ही तुमची भाषा-मराठी-शिकायची कधी?

तीच गोष्ट दुकानावरच्या पाट्यांची!... खरं तर, हिंदी आणि मराठी यांची लिपी एकच आहे! तेव्हा शासनानं म्हटलं असतं, तर मराठीत पाट्या लावणं काही अशक्य नव्हतं. पण आपण पडलो व्यक्तिस्वातंत्र्य- भाषा स्वातंत्र्य मानणारे!... मग लावतंय पाटी कोणी गुजरातीत, नाही तर कोणी इंग्रजीत!... चेन्नईची एक मैत्रीण सांगत होती, की आमच्याकडे याल तेव्हा ड्रायव्हरला पाठवीन-नाही तर तुम्हाला पत्ता सापडणार नाही!- कारण इथली एकूण एक पाटी तामीळ मध्ये आहे!

सहिष्णु महाराष्ट्रात अधूनमधून पाट्यांवरून आट्यापाट्या खेळतात!- म्हणजे दुसऱ्या भाषेतल्या, दुसऱ्या लिपीतल्या पाट्यांना डांबर फासतात- दुकानदाराला मराठीत पाटी लावायला भाग पाडतात!... पण हे सगळं फार तर दोन दिवस चालतं. आणि तेही तीन-सव्वातीन किलोमीटरच्या परिसरात! चळवळ म्हणून ते कुठं पसरत नाही!

या बाबतीत शासनाचं धोरण काय?-तर 'उदार'! म्हणजे- काहीही नाही! तसं नसतं, तर गेल्या पन्नास साठ वर्षात, परमुलखातून आलेल्यानं कुठं, किती दिवस राहावं, त्याच्याकडे कामाचा परवाना असावा की

नाही, त्याला महाराष्ट्र राज्याची भाषा- मराठी, येत असायला हवी की नको, याचे काही नियम ठरवून, ते काटेकोरपणे पाळले गेले असते की नाही?

काही अधिक उदार स्वभावाचे लोक विचारतात, की लिहिली-बोलली जाणारी मराठी शुद्ध-अशुद्ध ठरवणारे तुम्ही कोण? ज्याला जशी मराठी येते, तशी तो बोलेल आणि लिहील!

आता महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागात बोलल्या जाणाऱ्या मराठी मध्ये काही शब्द अतिशय नेमके, अर्थपूर्ण आणि गोड असतात. ते रूढ मराठीत जरूर यावेत, त्यामुळे भाषा नक्कीच अधिक समृद्ध होईल! पण त्यासाठी रूढ मराठीचीच मोडतोड कशाला?... जी भाषा थोडी थोडी बदलत का होईना, पण शतकानुशतकं बोलली-लिहिली जातेय, जिचं एक व्याकरण तयार झालंय, नेम नियम ठरलेयत, तीच भाषा एकमेकांना समजायला सोपी जाणार, हे उघड आहे!.... केवळ संपर्क- कम्युनिकेशन साधणं, एवढाच भाषेचा हेतू नसतो, तिला एक परंपराही असते!

हिंदीमधले, 'अंदाज', 'हरकत', 'दर्शक', 'संपन्न' हे शब्द मराठीतही आहेत. पण त्यांचा अर्थ अगदीच वेगळा होतो. हे लक्षात न घेता आपण ते सर्रास वापरतो. हमखास चुकीच्या अर्थानं! रचनेचंही तेच! एखाद्याला वाचवण्यासाठी 'वरून उडी टाकू नकोस!' असंच म्हणायला हवं! 'तू उडी टाकणार नाहीस!' असं हिंदीच्या अंगांनं म्हटलं, तर ते आव्हान समजून तो लगेच उडी टाकेल! आणि...!

ब्रिटीश लोक त्यांच्या भाषाभिमानासाठी प्रसिद्ध आहेत. एक ब्रिटीशर नदीकाठी चालला असताना, त्याला एकजण नदीत बुडताना दिसला. तो ओरडत होता- 'आय विल् डाय! आय विल डाय!' ब्रिटीशर त्याला वाचवायला गेला नाही. कां?- तर म्हणे, तो, आपण मरू, या भीतीनं ओरडत असता, तर 'आय शाल डाय' असं म्हणाला असता! 'आय विल डाय!' म्हणजे 'मी मरेनच!' मरायचंय तर मरू दे बेट्याला!

अर्थात, व्याकरण हा असा जीवनमरणाचा प्रश्न करणारे ब्रिटीश देखील आजकाल त्यांच्या शाळाकॉलेजातले विद्यार्थी, इ-मेलची, मोबाइलची शॉर्टकट भाषा इंग्रजीच्या पेपरातही लिहितात, म्हणून त्रासून गेलेयत!

शुद्ध भाषेचा आग्रह कशाला, प्रमाणभाषा कशाला, असे प्रश्न विचारणाऱ्या मराठी बांधवांनी इंग्रजी व्याकरणापुढे मात्र मान तुकवली. इंग्रजी स्पेलिंग काटेकोरपणे पाळलं, पुढे अमेरिकनानी शब्दातली अक्षरं मागेपुढे केली, तेव्हा तो बदलही निमूटपणे आत्मसात केला.... पण मराठी व्याकरणाची मात्र ऐशीतैशी!

वाक्यामध्ये एकही इंग्रजी शब्द येऊ न देता, शुद्ध मराठी- म्हणजे संस्कृत शब्द वापरणारे लोक आहेत. त्यांची गंमत पाहा. ते म्हणतात, "मी कामात 'व्यस्त' आहे!" आता 'व्यस्त' हा शब्द चुकीचा- तो 'व्यग्र' असा हवा! 'व्यस्त' म्हणजे गुंतलेला, हा आला हिंदीतून. मराठीत त्याचा अर्थ 'उलटा'. गणितातलं व्यस्त प्रमाण आठवा. ... पण 'व्यस्त' किंवा 'व्यग्र' हे तरी आलेच कुठून? तर ते 'बिझी' या शब्दाचं भाषांतर!- म्हणजे मनात 'मी बिझी आहे', असं आणायचं, आणि शुद्ध मराठी म्हणून एक समानार्थी संस्कृत शब्द वापरायचा!- हे असं कां? भाषांतर कां? मुळात, मनातच मराठी शब्द कां येत नाही? ते किती सोपं आहे!- 'मी कामात आहे.' बस्स! पण अलिकडे, आपल्याला विचारसुद्धा मराठीत करता येत नाही!.... तुमची गोष्ट वेगळी, तुमच्या कानांत- आणि म्हणून मनात- एकसारखं अमेरिकन इंग्रजीच पडतं!.... पण महाराष्ट्रात कां मराठीत विचार करता येऊ नये?

पूर्वी ज्यांची भाषा प्रमाण समजली जायची, त्या मराठी वर्तमानपत्रातल्या जाहिराती तर सोडाच, पण बातमीपत्रांचाही कधीकधी अर्थ लागत नाही!... काय करणार? त्या वृत्तपत्रात अर्ध्या वेतनावर काम कोण करतं? तर गावोगावचे, अर्धशिक्षित, अर्धपोटी शिक्षकांनी, अर्धवट ज्ञान दिलेले विद्यार्थी! ते हिंदी चित्रपटांवरून मराठी शिकतात, आणि व्यावसायिकांकडून शब्द उसने घेतात!- त्यांच्याकडून शुद्ध भाषेची अपेक्षा कशी करायची? योग्य शब्द माहित नसल्यामुळे, त्या जागी कुठेतरी ऐकलेला शब्द घातला, तर त्यामुळे भाषा समृद्ध होत नाही. गढूळ होते!

आत्ता खेड्यापाड्यातल्या कंगाल शिक्षणपद्धतीचा उल्लेख केला! पण एकूण शिक्षणपद्धतीत जे कायम घोळ घातले गेले, त्यांचं काय?

आम्हाला शाळेत फिजिक्स-केमिस्ट्री, मॅथ्स आणि इंग्लिश, असे आठपैकी चार म्हणजे निम्मे विषय इंग्रजीतच होते. त्यामुळे पुढे महाविद्यालयीन शिक्षणालाही अडचण येत नसे. बरीच वर्षे कायम असलेली ही पद्धत, शिक्षणमंत्री बाळासाहेब खेरांच्या कारकीर्दीत १९५५ नंतर, कां कोण जाणे, अचानक बदलली!...

मराठीला ज्ञानभाषा करण्याची कल्पना उत्तमच होती- पण त्यासाठी प्रत्येक ज्ञानशाखेमध्ये किती काम, किती संशोधन, किती ग्रंथरचना करण्याची गरज आहे, याचा दूरगामी विचार न करताच पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, बीजगणित, भूमिती भाषांतरित झाले!- म्हणजे शालेय पाठ्यपुस्तकांमध्ये प्राणवायू, नत्रवायू, आयत, लंबगोल, वर्ग, घात इत्यादी अवतरले, एवढंच. पुढे महाविद्यालयात हे विषय पुन्हा इंग्रजीतच!- म्हणजे विद्यार्थी घालवताहेत दिवस, नवीन परिभाषेचा सराव करण्यात!... नशीब, मराठी भाषा हा विषय मराठीत शिकवत, आणि इंग्रजी इंग्रजीतच!

मात्र त्या आधी काही विषयांच्या उत्तरपत्रिकांमध्ये विचारपूर्वक सविस्तर अशी जी उत्तरं लिहावी लागत, ती बंद करून, तथाकथित 'ऑब्जेक्टिव्ह' म्हणजे 'जोड्या जुळविणे', छाप, आत्ताच्या 'क्विझ शो' मध्ये शोभणाऱ्या उत्तरांची पद्धत सुरू केल्यामुळे, मुलांना स्वतःच्या भाषेत विचार करण्याची, आणि लिहिण्याची जी सवय शाळेतच लागत असे, ती कायमची सुटली!

या सर्व प्रकारात, मुलांना शिक्षणात आणि नोकऱ्यांवर जो भाषिक त्रास होऊ लागला, त्यावर उत्तर म्हणून पालकांनी त्यांना, त्या वेळी हळूहळू विकसीत होत असलेल्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये पाठवायला सुरुवात केली. परिणामी, मराठी माध्यमाच्या शाळांना, दुय्यम लेखलं जाऊ लागलं. नंतरच्या काळात, प्रत्येक शिक्षणमंत्र्यांनं शिक्षण पद्धतीवर आपल्या नावाचा ठसा उमटवत उमटवत, मराठीच्या प्रगतीपुस्तकाचं तोंड, पार काळं करून टाकलं! अलिकडचं उदाहरण द्यायचं, तर थोर मराठी संतकवी तुकाराम महाराज यांचे तेरावे वंशज, शिक्षणमंत्री रामकृष्ण महाराज मोरे, यांनी तंत्रज्ञान हा विषय ऐच्छिक करून मराठी हा विषयच शिक्षणक्रमातून घालवून देण्याचा कट रचला; वर पहिलीपासूनच इंग्रजी शिकवण्याचा आग्रह धरला!

या सगळ्याचा परिणाम म्हणून आज, दोन वेळच्या अन्नाची पंचाइट असलेल्या, झोपडपट्टीत राहणाऱ्या आईला देखील असं वाटतं की, लाखभर रुपये कर्जाऊ आणावेत आणि मुलाला इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत घालावं! "तुमची मुलं तेवढी इंग्रजीत शिकणार, आणि आमची मात्र मराठीत-?" असा सवाल विचारला जाऊ लागलाय, तो मात्र राजकीय चढाओढीतून, आणि निवडणुकांच्या राजकारणांतून!

अर्ध्या शतकापूर्वी, जेव्हा महाराष्ट्र राज्याची स्थापनाही झालेली नव्हती, त्या काळात विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेत उत्तम शिक्षण मिळायचं, मातृभाषेची महती कळायची आणि कालांतरानं सावकाश इतर भाषांचा परिचय व्हायचा! स्वतंत्र महाराष्ट्रातल्या विद्यार्थ्यांना मात्र आज, मातृभाषेची ओळख होणं, आणि तिच्याद्वारे सकस शिक्षण मिळणं कठीण झालंय. या शैक्षणिक आणि भाषिक कुपोषणापायी मराठी भाषेचीच नव्हे, तर होतकरू मराठी मुलांचीही पिछेहाट झाली, तर त्यात नवल ते काय?

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीलाच, इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी, मराठी ही, 'मुमुर्षु' म्हणजे मरायला टेकलेली भाषा आहे, असं म्हटलं होतं. २००१ च्या मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष प्रा. वसंत बापट यांनी, मराठी भाषेला रक्तक्षय झाल्याचं जाहीर केलं होतं. सुप्रसिद्ध साक्षेपी संपादक श्री. पु. भागवत यांनी, घोरोघरची तिसरी पिढी, मराठीऐवजी इंग्रजी लिहिते-वाचते-बोलते, याविषयी जाहीरपणे खंत व्यक्त केली होती!

या तीन थोर साहित्यिकांची चिंता, अगदीच अनाठायी नव्हती. तरीही आज एकूण परिस्थिती फार वाईट नाही!

खेडोपाडी, मराठी इतर भाषांच्या प्रभावापासून बरीच मुक्त आहे! शहरांमधून, मराठी टिकवण्यासाठी अनेक पातळ्यांवर प्रयत्न होताहेत. नवी पुस्तकं सतत बाजारात येतात आणि त्यांपैकी काही, उत्तम धंदा करतात. अनेक साहित्य संस्था वर्षभर नाना प्रकारचे मराठी साहित्यिक उपक्रम राबवतात. अखिल भारतीय साहित्य-आणि नाट्यसंमेलनांच्या जोडीने सकल, साधना, विचारवेध, बोधी अशी विविध संमेलनं, महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर वर्षभर भरत असतात. दूरचित्रवाणीवर, चुकीचं आणि बरोबर, असं दोन्ही प्रकारचं मराठी ऐकवणाऱ्या चित्रमालिका दररोज सादर होतात. आकाशवाणी, अनेक अस्सल मराठी कार्यक्रम नियमीतपणे, खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचवते. मराठी नाटकं आणि चित्रपट यांचं इतकं भरमसाठ पीक आलंय, की परभाषिक व्यक्ती आणि संस्था त्यांच्यात व्यवसाय म्हणून गुंतवणूक करायला लागल्यायत. अशा रीतीनं, महाराष्ट्रात मराठी जिवंत ठेवण्याचं, शासनाला कठीण जात असलेलं काम, इतर अनेक संस्था-संघटना, सातत्यानं करताहेत!

फार लांब कशाला? - तुमचीच गोष्ट घेऊ. आपल्यापैकी बऱ्याच जणांच्या घरात निदान दोन पिढ्या तरी शुद्ध बोलू शकतात. तिसऱ्या पिढीची चिंता करित न बसता, आपल्यापैकी कितीतरी लेखक-लेखिका सातत्यानं

मराठी लिखाण करतात, ते छापून येतं, त्याचे संग्रह प्रकाशित होतात. आपण एकत्र येऊन मराठी नाटकांचे जमतील तेवढे प्रयोग करता, एकांकिका स्पर्धा घेता; त्यात ठिकठिकाणचे गट उत्साहानं भाग घेतात. बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या अधिवेशनांसाठी आपण खास परिश्रम घेता, हे तर दिसतंच आहे!... महाराष्ट्रातच नव्हे, तर देशाच्याही बाहेर, असे उपक्रम मराठी भाषेच्या प्रेमापोटीच पार पाडले जात असताना मराठी भाषा नामशेष होण्याची भीती कशाला बाळगायची?

आता, आजच्या मुख्य विषयाकडे वळतो. खरं तर इतका वेळ मी बोललो त्याच्याशी, म्हणजेच मराठी भाषेशीच तो निगडीत आहे!

वर्षानुवर्ष परदेशात राहात असूनही आपण मराठी समाजाचाच एक घटक आहात. आपल्या माणसांना भेटण्यासाठी आपण जमेल तेव्हा महाराष्ट्रात येता जाता. तिथं काही अनुचित घडल्याची नुसती शंका आली, तरी फोनवरून-इ मेलवरून लगेच चौकशी करता. त्यामुळे महाराष्ट्रात आणि पर्यायानं मराठी समाजात वेळोवेळी जी स्थित्यंतरं झाली, त्यांच्याशी आपण या ना त्या प्रकारे जोडलेले आहात.

मराठी साहित्याशीही आपला संबंध तुटलेला नाही. अगदी आजचं मराठी साहित्य देखील, तिकडे आला असताना आपण भरभरून- अर्थात् वजनाच्या हिशेबात बसेल तेवढंच, इथं घेऊन येता. म्हणूनच आपणा सर्वांच्या जिन्हाळ्याचे विषय- महाराष्ट्रातला समाज, आणि मराठी साहित्य, यांच्या संबंधी मी आपल्याशी बोलणार आहे.

विषय तसा मोठा आहे. त्याच्यावर एखादा प्रबंध लिहिता येईल, एवढा व्यापक आहे. पण मी प्राध्यापक नाही, आणि आपण विद्यार्थी नाही. म्हणून अवघड विद्वत्ताप्रचुर असं काही न बोलता, मी, समाज आणि साहित्य यांच्यातली जी स्थित्यंतरं मी स्वतः पाहिली आहेत, त्यांच्याविषयीच बोलणारेय. माझ्या हाताशी असलेला वेळ, आणि आपली सहनशक्ती यांच्या चौकटीत!

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो, असं मानलं जातं. त्याच्यात, त्या त्या काळाच्या समाजाचे तपशील सापडतात. नुसते तपशीलच नाहीत, तर सामाजिक प्रश्न, त्यातून निर्माण होणारी जनतेची सुखदुःखं, तिची लहानमोठी स्वप्नं, नवे नवे विचारप्रवाह, आणि त्यातून अपरिहार्यपणे घडणारे बदल... या सान्यांचंच प्रतिबिंब साहित्याच्या आरशात पडावं असं आपल्याला वाटतं.

मुळात साहित्य म्हणजे काय?

आपण कधीकधी 'साहित्य' हा शब्द, 'लिखाण' या अर्थी वापरतो. पण तसं नसतं. मी लेख लिहितो, कथा लिहितो, कविता लिहितो, असं लेखक म्हणतो. मी साहित्य लिहितो, असं म्हणत नाही. कारण, लिहिलं जातं ते, त्या क्षणी साहित्य नसतं. ते पुढे साहित्य ठरणार असतं. कशामुळं? तर त्यातल्या साहित्यगुणामुळं!- आता हा साहित्यगुण कुठला? - तर ज्यामुळे लिखाणात, माणसाच्या जगण्याविषयी काही एक चिरकालीन सत्य सांगितलं जातं! ते चटकन मनाला भिडतं. आपण म्हणतो, अरे असं असतं का आयुष्य? माझ्या नव्हतं आलं कधी हे लक्षात! ... पण आजवर लक्षात न आलेलं, आयुष्याविषयीचं एखादं नवीनच निरीक्षण जिथं सापडतं, ते साहित्य!... बहिणाबाई तर लिहीतही नसे. शेतात, घरकाम करताना, जात्यावर, ती ओव्या म्हणायची. पण 'आधी हाताला चटके, तेव्हा मिळते भाकर' हे जगण्याचं तत्त्वज्ञान तिच्या ओवीत आलं, तेव्हा ती ओवी 'साहित्य' झाली!

साहित्य घरोघरी पोहोचलं, वर्षानुवर्ष टिकून राहिलं, लोकांच्या जाणिवेत शिरलं, त्यांना प्रसंगानुरूप आठवत राहिलं, की ते आपल्या संस्कृतीचाच एक भाग बनतं, आणि त्याला 'वाङ्मय' म्हटलं जातं!

तर लेखन- मग साहित्य- त्यानंतर वाङ्मय! कलेचे आणि काळाचे, हे उच्च, उच्चतर, आणि उच्चतम आविष्कार!

आता थोडं समाजाविषयी! ... कुठलाही समाज हा ढोबळमनानं तीन वर्गांमध्ये विभागलेला असतो.

पहिला, सत्ताधारी, राजकारणी, उद्योगपती, अशांचा, अतिशय उच्च सधन वर्ग. समाजाची सूत्रं याच वर्गाच्या हातात असतात, कारण समाज चालण्यासाठी लागणाऱ्या पैशाची निर्मिती तो करतो. बुद्धिजीवींना खरेदी करून

आपल्या पदरी ठेवण्याइतकी बुद्धी त्याच्याजवळ असते.

दुसरा, बुद्धीचा कमीत कमी वापर करून, सारी भिस्त अंगमेहनतीवर ठेवणारा, तळागाळातला, कष्टकरी, कामकरी वर्ग!

आणि या दोन वर्गांच्या मधोमध असतो- मध्यमवर्ग! ज्याचं, बुद्धी हेच उपजीविकेचं साधन असतं. ती बुद्धी उच्चवर्गियांच्या चरणी वाहून, त्यांनी दाखवलेल्या दिशेनं तो वाटचाल करित असतो. साहित्याची निर्मितीही मुख्यतः हाच वर्ग करतो!... क्वचित एखादा राजकारणी आत्मचरित्र लिहितो, नाही तर उद्योगपती आठवणी सांगतो. पण बहुतेक वेळा ते भुतानं लिहिलेलं- 'घोस्ट रायटिंग' असतं. माननीय यशवंतराव चव्हाणांसारखा एखादा सर्जनशील राजकारणी, हा अपवाद!- तसा तर, तळागाळातूनही एखादा नारायण सुर्वे प्रकट होतो! - पण फार खडतर संघर्ष केल्यानंतर!

समाज आणि साहित्य, यांना जोडतो साहित्यिक.

तो जन्मजातच साहित्यिक असतो. लिहावं कसं, हे शिकवण्याचे क्लासेस असतात. पण साहित्यिक बहुधा अशा क्लासला जात नाही. त्याच्यात आतूनच एक उर्मी असते लिहिण्याची. ती शमवण्यासाठी त्याला लिहावंच लागतं. पण काय लिहिणार? - साहित्यिक आजूबाजूला पाहातो. सतत निरीक्षण करतो. ते करताकरताच, जे पाहिलं त्याचं मनातल्या मनात विश्लेषण करतो. त्यातून त्याच्या काही धारणा तयार होतात. त्याच्या लिखाणातून त्या येतात. ज्या त्या साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणे, त्याचं निरीक्षण, त्याचं विश्लेषण आणि त्याची अभिव्यक्ती, ही वेगवेगळी होतात.

साहित्यिक, समाजाचं फोटोग्राफिक चित्रण करू शकत नाही. त्याला जी माहिती मिळते, ती दूरान्वयानं. राजाकारणातल्या गुंतागुंतीच्या घडामोडी, प्रत्यक्ष घडत असताना, त्याला जवळून पाहाता येत नाहीत. पत्रकाराला येतात. म्हणूनच पत्रकार-साहित्यिक अरुण साधू 'सिंहासन' सारखी प्रत्ययकारी राजकीय कादंबरी लिहू शकतात.

गुन्हेगारी जगातल्या नाट्यपूर्ण घटना साहित्यिकाला, वृत्तपत्रातूनच, त्रोटक स्वरूपात कळतात. पोलिसखात्याला जसं गुन्हेगाराचं, किंवा कौटुंबिक न्यायालयाला जसं घटस्फोटाच्या उंबरठ्यावरच्या पतीपत्नीचं, मनुष्य म्हणून समीपदर्शन घडतं, तशी संधी साहित्यिकाला नसते. अप्रत्यक्षपणे त्याला जे कळतं, त्यावरूनच तो लिहू शकतो. ते शंभर टक्के खरं असतं, असंही नाही. पण त्याची कल्पनाशक्ती चाळवायला ते पुरेसं असतं.

आणि इथेच साहित्यिकाला, त्या त्या क्षेत्रातल्या मंडळींपेक्षा एक मोठा फायदा असतो. त्याच्याकडे कल्पनाशक्ती हे एक विलक्षण आयुध असतं, आणि ते वापरण्यासाठी त्याचं, प्रत्यक्ष परिस्थितीपासून थोड्या अंतरावर असणंच गरजेचं असतं. वास्तवाचं जसंच्या तसं चित्रण केल्यास, त्याचं लिखाण, वर्तमानपत्रातल्या बातम्यांपेक्षा वेगळं होणार नाही. पण वास्तवाचा आधार घेऊन, स्वतःच्या प्रतिभेच्या साहाय्यानं तो जे 'काल्पनिक वास्तव' तयार करतो, त्याचा आवाका कितीतरी मोठा असतो! कारण हे काल्पनिक वास्तव नुसतं वास्तवाचं चित्रण करत नाही, तर त्यावर भाष्यही करतं. युद्धावरचे किंवा होलोकॉस्टवरचे अनेक चित्रपट हे उत्कृष्ट कलाकृती ठरले, कारण त्यांनी नुसतंच युद्धभूमीचं किंवा कॉन्सन्ट्रेशन कॅम्पचं हुबेहूब चित्रण केलं नाही, तर त्यावर मानवतावाद दृष्टीकोनातून भाष्यही केलं!

साहित्य, समाज आणि साहित्यिक या संकल्पना आपण पाहिल्या. आता, बदलत्या समाजाचा आणि मराठी साहित्याचा थोडा आढावा घेऊ या.

माझ्या बालपणी, म्हणजे ४०च्या दशकात, मराठी समाज बराच एकसंध होता. ब्राह्मणी संस्कृतीचं वर्चस्व होतं. भाषा शुद्ध असावी की नाही, असा प्रश्न कुणालाच पडत नसे. एका विद्वान शिक्षकाच्या-व्यासंगी वाचकाच्या पोटी जन्म घेतल्यामुळे माझी, वाचता येण्याआधीच पुस्तकांशी ओळख झाली. शाळेत जायच्या आधीच मी वाचायला शिकलो. माझ्या अवतीभवती पडलेली नाटकांची पुस्तकं, हाच माझ्या आयुष्यावरचा सर्वात पहिला, आणि सर्वात मोठा संस्कार ठरला!

त्या काळात, बुद्धिजीवी मराठी समाजात घोरोघरी उत्तम मराठी वाङ्मय असायचं. हरि नारायण आपटेच्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक कादंबऱ्या, 'वीरधवल', 'कालिकामूर्ती' यांसारख्या रोमहर्षक, अद्भूत, साहसप्रधान कादंबऱ्या, कालांतरानं चिं.वि. जोशींचे, विनोदाच्या आवरणातून सामाजिक दंभावर टीका करणारं 'चिमणराव

गुंड्याभाऊ', आणि मुलांना विचार करायला लावणारी ताम्हनकरांची 'गोट्या', 'चिंगी', असं सगळ्या प्रकारचं हे साहित्य!... आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना ही पुस्तकं आठवत असतील!

यानंतरच्या काळात वि.स. खांडेकर आणि ना.सी. फडके यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय झाल्या. फडकेच्या कादंबऱ्या या एका रोमँटिक, श्रीमंती जगातलं कृतक नाट्य रंगवणाऱ्या होत्या, तरी खांडेकरांच्या ध्येयवादी, आदर्शवादी कादंबऱ्यांचीही वाचकांवर तितकीच मोहिनी होती. मात्र पुढच्या काळात समाज जसा अधिकाधिक अश्रद्ध, ध्येयशून्य होत गेला, तसतशी खांडेकरी ध्येयवादाची टिंगल होऊ लागली. फडके-खांडेकरांचे समकालीन साने गुरुजी यांचं 'श्यामची आई', हे आजवरच्या सर्वोच्च खपांचे मराठी पुस्तक आहे. पण त्यातले मातृप्रेमाचे, सहजीवनाचे संस्कार आणि मानवतावादी मूल्यं, हा, पुढच्या काळात, हळवेपणा ठरवला गेला! खुद्द साने गुरुजींचीच त्यांच्या संवेदनशील स्वभावासाठी चेष्टा केली गेली- हे विसरून, की हा लेखक अनेक सामाजिक चळवळींमध्ये योद्ध्यासारखा लढला. दलितांच्या मंदिर प्रवेशाच्या हक्कासाठी प्राणांतिक उपोषणाला बसला, आणि त्यानं बरंचसं लेखन, स्वातंत्र्यचळवळीत पत्करलेल्या तुरुंगवासात केलं!... लेखकावर एक सोयिस्कर छापा मारून त्याला बाजूला सारणाऱ्या आपल्या समीक्षेनं, साने गुरुजींवर निखालस अन्याय केला!

ललित साहित्यातल्या या ध्येयवादी कालखंडाच्या आधीपासूनच, त्याला समांतर अशी वृत्तपत्र-परंपरा आपल्याकडे होती. बाळशास्त्री जांभेकरांनी १८३४ साली, म्हणजे सुमारे पावणे दोनशे वर्षापूर्वी 'दर्पण' हे वृत्तपत्र सुरू केलं, आणि तोच वारसा पुढे लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी'मधून चालू ठेवला. गोपाळराव हरी देशमुख आपल्या 'लोकहितवादी' लेखमालेतून सातत्यानं समाजातल्या त्रुटी दाखवत. मात्र ते इंग्रजांच्या चाकरीत आहेत, म्हणून आपल्या समाजाला नावं ठेवतात, असा सोयिस्कर गैरसमज तत्कालीन विचारवंतांनी करून घेतला! 'काळ'कर्ते शिवराम महादेव परांजपे, समाजसुधारक आगरकर, ज्ञानकोशकार केतकर, इतिहासकार राजवाडे, यांच्यानंतर न.र. फाटक, दत्तो वामन पोतदार यांनी, आदर्श समाज निर्माण व्हावा, यासाठी गंभीर वैचारिक लेखन केलं! त्या प्रकारच्या लिखाणाची परंपराच आज नष्ट झालीये! कारण आदर्श समाजाची स्वप्नं पाहणं, हेच आता कालबाह्य झालंय!

वृत्तपत्रांचे संपादक असलेले खाडिलकर, न. चिं. केळकर, आणि सामाजिक बांधिलकी मानणारे देवल, वरेरकर, हे आपल्या नाटकांमधून समाजसुधारणेचा संदेश देत. मराठी नाटकाचा प्रतिगामी, परंपराप्रिय, आणि रंजनाचीच मागणी करणारा प्रेक्षक लक्षात घेता, या नाटककारांचे पुरोगामी विचार धाडसाचेच होते!

काळ कुठलाही असला, तरी आपल्या साहित्यात, संबंध समाजाचा एकत्रित विचार न करता, एकेकट्या व्यक्तीवरच लक्ष केंद्रित केलं जातं. त्यामुळे, न भूतो न भविष्यती अशा, स्वातंत्र्याच्या चळवळीचं चित्र, तितक्याच भव्यपणे मराठी साहित्यात उमटलं नाही. ती फक्त पार्श्वभूमीलाच राहिली. प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य चळवळ आणि तिच्यातले विविध संघर्ष, लहानथोर व्यक्ती, भेदक प्रसंग, यांनी भरलेली, किमान ३०-४० वर्षांची वाटचाल चित्रित करणारी अभिजात कादंबरी, मराठीतच कां, बहुधा कुठल्याच भारतीय भाषेत लिहिली गेली नाही!

स्वातंत्र्यानंतर समाज, आणि पर्यायानं साहित्यही बदलेल, असं वाटलं होतं. भारतीयत्वाचा अभिमान वाढेल, आणि ब्रिटीश राज्यात मागं पडलेल्या स्थानिक उद्योगांची भरभराट होईल, असं वाटलं होतं. त्याबरोबर लोककला आणि लोकसाहित्य यांचं पुनरुज्जीवन होऊन, राज्याराज्याला स्वतःची नव्यानं ओळख होईल, असंही वाटलं होतं. मात्र तसं झालं नाही. स्वातंत्र्यदिनी आणि प्रजासत्ताकदिनी दिल्लीत करून दाखवलेली विविध राज्यातील लोकनृत्यं, आणि सजवलेले चित्ररथ यांशिवाय, देशाची बहुविधा प्रतिमा कुठं दिसली नाही! कारण ब्रिटीश गेले तरी राज्यकर्त्यांची, 'पाश्चिमात्य म्हणतील ती पूर्व!' ही वृत्ती केव्हाच बदलली नाही, आणि देशाचा पुनर्परिचय- 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' झालाच नाही!

स्वातंत्र्यामुळं नाही, तरी जगभरच्या वैचारिक क्रांतीमुळे - 'रेनेसान्स'मुळे, आपल्याकडेही पाचव्या दशकात साहित्य आणि चित्रकला यांच्यात अचानक मोठी क्रांती झाली! चित्रकलेमध्ये 'प्रोग्रेसिव्ह ग्रुप' तयार झाला. पळशीकर, हुसेन, आरा, गाडा, सुझा, यांनी, या आधीच्या सौंदर्यपूर्ण वास्तववादी चित्रशैलीला नकार देऊन, पिकासो, पॉल क्ली, मातिस, अशा जगभरच्या आधुनिक चित्रकारांशी नातं जोडलं. मराठी साहित्यातही जुन्या जाणवांना आव्हान देत नवकाव्य आणि नवकथा अवतरली. कथानकापेक्षा मनोविश्लेषणावर अधिक भर देणारी

ही नवी कथा 'सत्यकथा' मासिकानं जोपासली. गोखले, गाडगीळ, भावे, माडगुळकर, यांना जरी या 'नवकथेचे जनक' म्हटलं गेलं, तरी त्यातली, अगदी आगळा आशय आणि वेगळी शैली असलेली कथा, एकट्या गंगाधर गाडगीळांचीच होती!

मराठी साहित्याला एक धक्का बा.सी. मर्ढेकरांच्या नवकवितेनं दिला. नव्या समाजाचा बकालपणा सांगायला त्यांनीच प्रथम सुरुवात केली, तीही कवितेतून, आणि नवे विडंबनात्मक शब्द तयार करून!... तळागाळातले, अगदी रेल्वे फलाटावरचे लोक आणि चाकोरीतला 'सर्वे जन्तु रुटिनाः' असं म्हणणारा मध्यमवर्गीय माणूस, हे प्रथमच कवितांमध्ये दिसून आले; आणि ताऱ्यांची, फुलांची कविता मागे पडली!

(खरंच मागे पडली का? की, आज तीच रंगमंचावर नटून थटून गायली जातेय, आणि मर्ढेकरांची युगप्रवर्तक कविता ही आजही, फक्त समीक्षकांच्या, चार लाडक्या विषयांपैकी एक, एवढीच उरलीये?... काळ पुढे जाण्याऐवजी उलटा फिरलाय का?)

'५५ च्या सुमाराला जो नवतेचा बहर आला, त्याच्यात मराठी नाटकही बदललं त्याआधी रंगभूमीला एक कुचंबलेपण आलं हेतं. जुन्या नाटकांचा वैभवशाली काळ ओसरला होता, आणि इकडतिकडचे नट गोळा करून कंत्राटदार कसाबसा धंदा करत होते. अत्रे आणि रांगणेकर हे सामाजिक प्रश्नांवरची नाटकं लिहून-सादर करून, रंगभूमीवरची ही पोकळी भरून काढू पाहात होते.

रंगभूमीच्या या कुंठित अवस्थेत, आणि नवसाहित्यानं भारलेल्या वातावरणात विजय तेंडुलकरांनी एन्ट्री घेतली, आणि नव्या, जागतिक संवेदनेची नाटकं, एकांकिका ते लिहू लागले. कालबाह्य होत चाललेल्या मूल्यांना गोंजारणाऱ्या, बाळ कोल्हटकरांच्या नाटकांपेक्षा वेगळं असं, काहीशा हताश वास्तवाचं परखड चित्रण त्यांच्या नाटकात असे. अभिजात वर्गांनं त्यांची नाटकं डोक्यावर घेतली, आणि ती परभाषांमध्येही अनुवादित झाली. याच सुमारास सुरू झालेल्या समांतर चित्रपटासाठी तेंडुलकरांनी लेखन केलं. त्यांनी केलेल्या, सामाजिक प्रश्नांच्या हाताळणीमुळे हे चित्रपट अर्थपूर्ण ठरले.

१९५५ मध्येच, कॉलेजात असतानाच माझ्या एकांकिका आकाशवाणीवरून प्रक्षेपित व्हायला लागल्या. पुढच्या २-३ वर्षांतच माझ्या अनेक एकांकिका नाट्यस्पर्धामधून सादर झाल्या, आणि मासिकांमधून प्रकाशितही झाल्या. १९५९ पासून माझी नाटकं रंगभूमीवर यायला सुरुवात झाली, मी 'नव्या पिढीचा लेखक' म्हणून ओळखला जाऊ लागलो. नंतर मी स्वतःच्या २ संस्थांमधून मुलांसाठी आणि प्रौढांसाठी निमव्यावसायिक-प्रायोजिक नाटकांची निर्मिती आणि दिग्दर्शन करायला लागलो. तेंडुलकरांपासून सुरू झालेला आधुनिक रंगभूमीचा सिलसिला मधल्या महेश एलकुंचवार, सतीश आळेकरांसकट आजच्या सचिन कुंडलकर, मकरंद साठेपर्यंत चालूच आहे. नाटक रंगभूमीवर कसं सादर होईल, याचं भान, आम्हा सर्वच आधुनिक नाटककार-दिग्दर्शकांच्या विचारांमध्ये दिसून येतं.

सामाजिक दृष्ट्या रंगभूमीवरची महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे १९६० पासून बहरू लागलेली बालरंगभूमी. चळवळ म्हणण्याइतक्या मोठ्या प्रमाणात जरी ती पसरली नाही, तरी बालरंगभूमीही मोठ्यांच्या इतकीच, किंबहुना अधिक महत्त्वाची आहे, आणि मुलांसाठी नाटकं केवळ शालेय स्वरूपात न राहता, प्रौढ नाटकाप्रमाणेच परिपूर्ण रीतीनं सादर व्हावीत हा विचार या काळात रुजला. मुलांवर, नैतिकतेबरोबरच साहित्य, अभिनय, संगीत, चित्र या सर्वच कलांचे संस्कार व्हावेत, या उद्देशाने सुधा करमरकर आणि मी, आपापल्या संस्थांतर्फे वेगवेगळ्या शैलींमध्ये, पण सातत्यानं व निष्ठेनं निदान ३ दशकं तरी मुलांसाठी नाटकं केली; त्यांचा प्रभाव कमी जास्त प्रमाणात महाराष्ट्रभर झाला. तुमच्यापैकी काहींना बालपणात आमची बालनाट्यं पाहिलेली आठवतही असतील. त्यावेळी झालेला संस्कारांचा अनेक मध्यमवयीन पालक आजही उल्लेख करतात. मात्र बालरंगभूमी हा 'थँकलेस जॉब' असल्यामुळे आमच्यानंतर फार कोणी ही चळवळ पुढं न्यायला, पुढं आलं नाही. आज मुलांवरच्या संस्कारांसाठी हळहळणारा समाजही, तेव्हा शाळांच्या आणि संघटनांच्या संचालक पदावरून बालरंगभूमीविषयी उदासीनच राहिला, आणि आपण समाजाला नको असलेली बालरंगभूमी त्याच्यावर लादत तर नाही ना, या विचारानं आम्ही आमचा उत्साह राखून धरला; तरीही मुलांची, विशेषतः वंचित मुलांची गरज लक्षात घेऊन आमच्या 'बालनाट्य' संस्थेनं झोपडपट्ट्यातल्या, रस्त्यावरच्या, रिमांड होममधल्या आणि अगदी हॉस्पिटलमध्ये असाध्य रोगानं ग्रासलेल्या मुलांसाठीही नाटकांचे प्रयोग केले. त्यात आम्हाला आमच्या कलेचं सार्थक झाल्यासारखं वाटलं!

नुकतंच, महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेचं सुवर्णमहोत्सवी वर्ष पार पडलं. १९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा, यासाठी जो लढा दिला गेला, त्यातले मेळे, मोर्चे, सभा, यासाठी लावण्या, पोवाडे, पथनाट्यं, असं बरंच साहित्य, शाहिरांनी तयार केलं. शाहीर अण्णाभाऊ साठे, आत्माराम पाटील, अमर शेख यांनी स्फूर्तिदायक संग्रामगीतं तयार केली. शाहीर वसंतभाऊ बापट यांनीसुद्धा राष्ट्रसेवा दलासाठी कवनं रचली, आणि नंतर 'महाराष्ट्र दर्शन' हे नृत्यनाट्य बसवलं.

एका परीनं हे त्या काळाचं लोकसाहित्य होतं. त्यात सर्वसामान्य, विशेषतः, निम्न स्तरातल्या माणसापर्यंत पोहोचण्याची ताकद होती. 'माझी मैना गावावर राह्यली, माझ्या जिवाची होतीया काहिली' ही, अण्णाभाऊंची, 'मुंबईची लावणी', गाव आणि आपली माणसं सोडून मुंबईला आलेल्या चाकरमान्याच्या मनाला भिडली.

अण्णाभाऊंच्या मेळ्यांना इतकी गर्दी जमायला लागली, की, हे मेळे संयुक्त महाराष्ट्रासाठी जनमत तयार करण्याचं काम करताहेत, या भीतीनं मोरारजींनी अण्णाभाऊंवर वॉरंट काढलं. तरीही, भूमिगत अण्णाभाऊ, वेष पालटून मेळ्याला हजेरी लावत, आणि आपली पेटंट लावण्या-पोवाडे गाऊन, पोलिसांच्या लक्षात येण्याच्या आतच रंगमंचाच्या पाठच्या बाजूनं नाहीसे होत. पोलिसांना हे कळत नसे, असं नाही; पण ते जनसामान्यातले, म्हणजे अण्णाभाऊंना आपलेच समजणारे! ते कशाला त्यांना अटक करण्याचं मनावर घेताहेत?

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर, आर्थिक धोरणातून पुष्कळ गोष्टी उत्साहानं घडवल्या गेल्या. सहकारी कारखान्यांची निर्मिती ही त्यांपैकी एक. गावागावातली बेकारी दूर व्हावी, म्हणून आखलेली रोजगार हमी योजना, ही दुसरी. कोकण रेल्वे कधी होतेय, याचीही प्रतीक्षा केली जाऊ लागली. मात्र या सर्व आर्थिक, सामाजिक घडामोडींपासून मराठी साहित्यिक दूरच राहिला. किंबहुना या वेळी, तो आणि त्याचे वाचक वर्तमानापेक्षा, इतिहासात आणि पुराणातच रमून गेले होते.

पुन्हा गंमत अशी, की ऐतिहासिक, पौराणिक महापुरुषांवरच्या या कथाकादंबऱ्यांमध्ये नीतीमूल्यं मात्र मध्यमवर्गीयच राहिली, आणि व्यक्तिरेखांचं सामान्यीकरण झालं. पुरातन काळातल्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वांचे, आज आपण कल्पनाही करू शकणार नाही, असे प्रचंड मनसुबे आणि त्यांना साजेशी लोकविलक्षण जीवनशैली वाचकांना अनुभवायला मिळाली नाही. त्यामुळे राजमहालांची, पडद्यांवरच्या नक्षीपर्यंतची सविस्तर वर्णनं आली, पण तिथले सम्राट-सम्राज्ञी मात्र पुण्यातल्या डेक्कन जिमखान्यावरच्या एखाद्या टू बी एच के फ्लॅटमधल्या जोडप्याच्याच शैलीत प्रेम, किंवा जे काय करायचं ते, करू लागले! मात्र हा त्यांचा- म्हणजे त्या कादंबऱ्यांचा- दोष न ठरता गुणच ठरला, कारण त्यामुळे त्या, मध्यमवर्गीय वाचकाला आपल्याशा वाटल्या. लेखकांना तर त्या त्या कादंबरीच्या नावाचे किताब मिळालेच, पण आजही या ऐतिहासिक, पौराणिक कादंबऱ्यांची लोकप्रियता ओसरलेली नाही!

या काळात पु.ल. देशपांडे आपल्या विलक्षण, विनोदी, वाचकप्रिय लिखाणातून, आणि त्या वेळी अतिशयच नवीन, अभूतपूर्व वाटलेल्या एकपात्री प्रयोगांमधून, बदलत्या मराठी समाजाचं दर्शन घडवत होते. त्यांच्या, 'बटाट्याची चाळ', 'असा मी असा मी' मधला मराठी मध्यमवर्ग हा नव्या सुधारणांना तोंड देताना हतबल होतोय, असा सूर असला, तरी सुधारणा अपरिहार्य आहे, असंही ध्वनित केलं जात होतं. बदलत्या समाजात त्यागवृत्ती अनावश्यक समजली जाऊ लागली होती, आणि चैनीत राहण्याचं तत्त्वज्ञान, चोरपावलांनी का होइना, पण समाजात शिरलेलं होतं. पु.ल. च्या 'तुझं आहे तुजपाशी' या नाटकात, सर्वोदयी आचार्यांना, अगदी हास्यास्पद नाही, तरी गैरलागू ठरवलं गेलं; आणि जीवन कसं जगावं, हे, चैनीत राहणाऱ्या काकाजींनाच समजलंय, असा संदेश दिला गेला. साहजिकच, त्या काळात, ख्याली खुशालीत राहण्याची इच्छा बाळगणारा जो वर्ग समाजात हळूहळू उदयाला येत होता, त्याच्या वागण्याला एक प्रकारचं समर्थन मिळालं!

हा नवा तरुण वर्ग, जुना ध्येयवाद कालबाह्य समजू लागला होता. चांगलं करिअर करावं, त्यातून भरपूर पैसा मिळवावा, पुलंप्रमाणेच रसिकता दाखवावी, आणि आनंदात जगावं, अशी त्याची मनोधारणा होऊ लागली होती. स्वतः जन्मभर अविवाहीत राहून साऱ्या कुटुंबाला मार्गी लावणाऱ्या तरुण-तरुणींची मानसिकता मागे पडू लागली होती. किंबहुना, एकत्र कुटुंबपद्धतीवरच प्रश्नचिन्ह लागलं होतं, जरी अजून प्रत्यक्ष आईवडिलांकडे दुर्लक्ष होऊ लागलेलं नव्हतं!... भालचंद्र नेमाडे यांची 'कोसला' कादंबरी आली, आणि तरुणांना स्वतःचा अलिप्त- 'आउटसाइडर' दृष्टिकोन सापडल्यासारखं झालं!... हळूहळू तरुणांची नात्यागोत्यांविषयी बेफिकिरी वाढली,

त्यांची भाषा वेगळी झाली, चैनीचं प्रमाण वाढलं, मद्यपानाला सामाजिक मान्यता मिळाली, आणि मराठी तरुण बदलला...

सहावं दशक संपेपर्यंत घरोघरच्या सर्वच तरुण मुली नोकऱ्या करू लागल्या होत्या. कधी कुटुंबाची मर्जी सांभाळून, तर कधी ती मोडून! अर्थबळामुळे, स्त्रीमध्ये आत्मविश्वास आला. दिसण्यापासून वागण्यापर्यंत, अनेक गोष्टींमध्ये तिनं स्वातंत्र्य मिळवलं!

पण यातून नव्या समस्या तयार झाल्या. स्त्रीच्या संसारातलं पुरुषी वर्चस्व कमी झालं, पण ऑफिसात, बॉसच्या रूपातल्या परपुरुषाची मर्जी सांभाळणं भाग पडू लागलं! घरचं आणि बाहेरचं, अशी दोन्ही कर्तव्यं सांभाळताना दमछाक होऊ लागली. मुलांना आणि पतीला देण्याचा वेळ कमी झाल्यामुळे एक प्रकारचा अपराधगंड तयार झाला. दुप्पट उत्पन्नामुळे पुरुष सुखासीन झाला, तरीही मुलांकडे आणि घराकडे स्त्रीनंच पाहावं, या पारंपरिक अपेक्षेमुळे त्याचीही चिडचिड होऊ लागली. वाढत्या ताणतणावातून, संसार मोडेपर्यंत पाळी आली. मराठी स्त्री, पाश्चात्य स्त्रीइतकी व्यक्तिकेंद्रित नसल्यामुळे, केवळ करिअरमध्ये यशस्वी होऊन, ती समाधानी होईल का, हा प्रश्न शिल्लक राहिलाच!

पुढे, पश्नांना उत्तरं मिळाली नाहीत; पण प्रश्नच अंगवळणी पडले! काही नवे प्रश्नही तयार झाले. आज, कामावरच्या लैंगिक शोषणाचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर सतावतोय! घटस्फोट जुने झाले; आता गर्भाशय भाड्यान देण्यापासून, ते, मुलं नकोत म्हणून गर्भपात करण्यापर्यंत, विवाहबंधनाशिवाय एकत्र राहण्यापासून ते अस्मिता दुखावल्यामुळे दूर होण्यापर्यंत, अनेक प्रश्न आजच्या स्त्रीला-आणि पुरुषालाही हैराण करताहेत!

यातलं फारच थोडं स्त्रीजीवन साहित्यात आलं. खरं पाहता, लक्ष्मीबाई टिळकांनी समाजाचे तत्कालीन नेमनियम पाळूनही व्यवहाराची समज, आणि अंगभूत सामर्थ्य यांचं दर्शन त्यांच्या 'स्मृतिचित्रां'मध्ये घडवलं होतं. काही काळानं, कमलाबाई टिळक आणि विभावरी शिरूरकर-मालतीबाई बेडेकर, यांचे स्वतंत्र विचार साहित्यात आले, त्यांचंही उत्तम स्वागत झालं. तरीही स्त्रीसाहित्य कमी प्रमाणात आणि अंतरांतरानंच आलं. कालांतरानं आलं तेही, कलात्मक संयमाचं आवरण पांघरल्यामुळे धगधगीत वास्तव दिसू न देणारं! ... मात्र गेल्या काही वर्षात स्त्रियांचं लेखन बदललं. ते तरल, सूचक वगैरे राहिलं नाही, तर धीट आणि आक्रमक झालं. नालायक पुरुषजातीच्या विरोधातली बंडखोरी, असं त्याचं स्वरूप झालं. बऱ्याचदा त्यात स्वानुभवाचे संदर्भ, आणि खुले लैंगिक तपशीलदेखील आले. या वैशिष्ट्यांमुळे या लेखनाविषयी वाचकांमध्ये उत्सुकता तयार झाली, त्याची मोठ्या प्रमाणावर चर्चा झाली, आणि त्याला भरपूर प्रसिद्धीही मिळाली.

स्त्रियांच्या, या मोकळ्या आत्मकथनांमधली पुरुषांची बाजूदेखील वाचायला आवडली असती, पण पुरुषांनी अशा प्रकारचं लिखाण केलंच नाही. - अप्रामाणिक लेकाचे!

मुलं हा वास्तविक स्त्रीच्या अत्यंत जवळचा विषय! तरीही तो स्त्रियांच्या लेखनात फार कमी प्रमाणात आलाय, हे आश्चर्यच म्हणावं लागेल!

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचं परिनिर्वाण १९५६ मध्ये झालं. दलितांनी शिकावं, लेखन करावं, अशी त्यांची उत्कट इच्छा होतीच!... तरीही दलित साहित्याची खऱ्या अर्थानं सुरुवात झाली, ती 'ग्रंथाली' या, वाचक-चळवळ प्रकाशनानं दया पवारांचं 'बलुतं' हे आत्मकथन प्रकाशित केलं, तेव्हा, १९७६ मध्ये. त्यानंतर मात्र दलित आत्मकथनांची एक लाटच आली. इतकी जोरदार, की सवर्ण लेखकांना, आपला बाप दलित नसल्याचा कॉम्प्लेक्स तयार व्हावा!... तो काळही दलित पंथसारख्या चळवळींचा होता, ज्या, पुढे या ना त्या कारणांनी विझत गेल्या.

८० नंतरच्या काळात, दलितांबरोबरच भटक्या-विमुक्त जमातींपैकीही काहींची आत्मकथनं आणि कादंबऱ्या आल्या. जोगत्यांचं, फासेपारध्यांचं, सामाजिक-आर्थिक दुष्टक्रात सापडलेलं, अंधश्रद्धेचं आणि गुन्हेगारीचं जग, या पुस्तकांनी वाचकांसमोर आणलं. त्यांच्या लेखकांना साहित्यिक प्रतिष्ठाही मिळाली.

या, काहीशा विद्रोही साहित्यानं लेखनाचं एक नवीन दालन उघडलं- मराठी साहित्य अधिक समृद्ध केलं. पण त्यामागच्या समाजजागृतीचं काय? ती कितीशी झाली?... दलितांच्या, जोगत्यांच्या, पारध्यांच्या परिस्थितीत काही फरक पडला का? पोलिसांचे अत्याचार कमी झाले का? एखादा सहृदय अधिकारी भटक्या जमातींशी थोडं माणुसकीनं वागू लागला, तर त्याची बदली गडचिरोलीला नक्षलवादी भागात होणं, थांबलं

का?– या जमातींच्या न्याय्य हक्कांसाठी झगडणाऱ्या संघटनांना थोडं तरी यश मिळतंय का?– या सर्व प्रश्नांची उत्तरं सध्या तरी नकारार्थीच आहेत!

शहरातला दलित तरुण आरक्षणाविषयी, सोयीसवलतींविषयी अधिक जागरूक झाला, आणि ब्राह्मणासारखं राहण्याचा प्रयत्न करू लागला. त्यानं पुन्हा मागे वळून आपल्या गावातल्या जातिबांधवाकडे क्वचितच बघितलं. गावोगावच्या दलितांनी जेव्हा जेव्हा परिस्थितीवर मात करून सुस्थितीला जाण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा तेव्हा सवर्णांनी त्यांना, आपली बरोबरी करण्याचं प्रायश्चित दिलं! ऐशीच्या दशकातलं ढोकी हत्याकांड आणि एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकातलं खैरलांजी प्रकरण, ही, पंचवीस वर्षांत परिस्थितीत काहीच फरक न पडल्याची उदाहरणं!... पोटतिडिकीनं लिहिलेल्या दलित आत्मकथनांचा आणि कथा-कादंबऱ्या-कवितांचा, समाजावर आणि समाजाचं नेतृत्व करणाऱ्या सामर्थ्यवान शक्तींवर काही परिणाम होतो का, याचं उत्तर इथंच सापडतं!

तळागाळातल्या जातीजमातींची परिस्थिती सुधारू न देण्यामागे, काही छुपा किंवा खुला राजकीय अजंडा असतो का?– असू शकेल!

‘७५ च्या आणीबाणीनं सारा देश बदलून गेला, त्याला महाराष्ट्रही अपवाद नव्हता. तरुण पिढी त्या आधीच जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखालच्या ‘संपूर्ण क्रांती’ आंदोलनात उतरली होती. मराठवाड्यात, युवक क्रांती दल- म्हणजे, युक्रांद-मध्ये अनेक तरुण समाजपरिवर्तनासाठी राबत होते. त्याच सुमाराला मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. आंबेडकरांचं नाव देण्यासाठी नामांतर आंदोलन सुरू झालं, राजकारण्यांनी कळत-नकळत भडकवलेल्या आगीत, सवर्ण व दलित यांच्यातल्या संघर्षांनं पेट घेतला, आणि ज्यांना ‘नामांतर’ या शब्दाचा अर्थही कळत नव्हता, अशी असंख्य कुटुंबं त्यात जळून खाक झाली.

टर् डी होम्स या जर्मन संस्थेनं मराठवाड्यात, युक्रांदच्या मदतीनं, आमच्या “‘लोककथा’ ७८” या नाटकाचा, पंधरवड्याचा दौरा हाती घेतला. ते नाटक तिथल्या गावोगावच्या रहिवाशांना आपलं वाटलं, याचं मुख्य कारण म्हणजे या नाटकाचा अनुभव, त्यांना नुकत्याच आलेल्या, नामांतर आंदोलनाच्या अनुभवाशी समांतर होता!

जनता दलाची राजवट अयशस्वी ठरून परत इंदिरा राजवट सुरू झाली, तरीही जयप्रकाशजींच्या आंदोलनात उतरलेली मराठी तरुणांची पिढी पूर्णपणे निराश वा निष्क्रिय झाली नाही. देशात खरोखरच परिवर्तन व्हावं, असं सच्चेपणानं वाटत असलेल्या या पिढीतून अनेक कार्यकर्ते तयार झाले, जे आजही विविध संस्थांमधून, गंभीरपणे समाजकार्य करताहेत.

साठीच्या दशकात बदलू लागलेला मध्यमवर्ग, ऐशीच्या दशकात, भौतिक सुखाचा अधिकाधिक पाठपुरावा करू लागला होता. इतके दिवस, अल्पसंतुष्ट अशी ज्याची प्रतिमा होती, तो हा वर्ग आता जास्तीत जास्त गोष्टी पदरात पाडून घेण्यासाठी धडपडू लागला. आजवरच्या, स्थैर्याच्या, पण संथ, अशा जीवनाची जणू काही कसर भरून काढण्यासाठी, तो अनेक गोष्टींना वेगानं कवटाळू लागला. कुटुंबाशी जोडलेलं राहून, स्वतःला हवं त्या प्रकारचं जगणं अशक्य होईल, हे ओळखून, बहुतेक तरुणांनी, आईवडिलांना जुन्या घरात ठेवून, स्वतःसाठी नवी घरं शोधली. राहत्या जागांच्या वाढत्या किंमतींमुळे त्यांना उपनगरात जावं लागलं, आणि स्वतःच्या मालकीचा नवा फ्लॅट घेण्यासाठी कर्ज काढावी लागली.

या कर्जांचे हमे फेडण्यासाठी, आणि सर्व सुखसोयींनी युक्त असं राहणीमान टिकवण्यासाठी, मोठ्या पगाराच्या नोकऱ्या शोधणं आलं. ज्यांची या नोकऱ्या मिळवण्याची शैक्षणिक पात्रता नव्हती, त्यांनी अशी कामं घेतली, की जिथे भ्रष्ट मार्गांनी का होईना, पण अधिक पैसा मिळवता येईल! ऑक्ट्रॉय, पोलिस ठाणी, कस्टम्स, अशांची प्रसिद्धी, पैसा खाण्याची कुरणं अशीच झाली, आणि तिथं नेमणुका होण्यासाठी देखील पुन्हा पैसा चारला जाऊ लागला!... राहणी साधी ठेवावी, आणि रास्त मिळकतीतच भागवावं, हा, एके काळी रूढ असलेला विचार झपाट्यानं मागे पडू लागला, आणि पैसा कमी मिळाला तर भौतिक सुखाच्या स्पर्धेत आपण मागे पडू, अशा भीतीनं पछाडल्याप्रमाणे एकजात सगळे धावत सुटले...

या स्पर्धेचा परिणाम असा झाला, की माणसं अधिकाधिक एकटी व्हायला लागली. नोकरी करणाऱ्या दांपत्याच्या मुलांना, आजी-आजोबांचा आधार असायचा, तोही आता सुटला. या अन्यायाची भरपाई करण्यासाठी आईवडील मुलांचे अपरिमित भौतिक लाड करू लागले. पण प्रेमाची गरज जेव्हा वस्तूंनी भागवली जाते, तेव्हा मुलं अधिकाधिक हावरट आणि आक्रमक मात्र होतात!... त्यातून आईवडील घटस्फोट घेतात, तेव्हा तर मुलांचं स्वास्थ्य, आणि परिणामी व्यक्तिमत्त्व, पारच बिघडून जातं!... अशा एकाकी मुलांचा प्रश्न आजवर एखाददुसऱ्याच कलाकृतीत आला आहे!

मात्र याबरोबरच, आपलं मूल स्पर्धेत चमकावं, परीक्षेत मेरिटमध्ये यावं, असाही आग्रह घोघरी दिसू लागलाय. बहुतेक वेळा तो मुलावरच्या प्रेमापोटी नसून, स्वतःचा अहंकार, आणि स्पर्धेच्या युगात आपल्या मुलाचं कसं होणार, ही काळजी, यातून आलेला असतो. त्यामुळे मुलावरचं दडपण अधिकच वाढतं. अलिकडच्या काही चित्रपटांमधून या विषयाला हात घातलेला आहे!

१९८५ पासून नवीन तंत्रज्ञान आलं, आणि माणसाचं आयुष्यच बदलून गेलं. पेजरपासून सुरू करून आयपॅडपर्यंत प्रगती करताना त्याचा दैनंदिन व्यवहारच पालटला. भारतात संगणक अवतरला, आणि माहितीचं भांडार खुलं झालं. मुळात भौतिक सुखाच्या मागे फरफटत चाललेल्या माणसाची, आता अधिकच वेगानं फरफट होऊ लागली.

तंत्रज्ञानाच्या प्रसाराबरोबरच प्रसारमाध्यमांचाही विस्तार झपाट्यानं होऊ लागला. वृत्तपत्रांवर, विविध कारणांसाठी सतत टीका होत असली, त्यांच्या बातम्या छापून येण्याआधीच शिळ्या होतायत, असं कितीही म्हटलं जात असलं, तरी बहुतेक वृत्तपत्रं आजही एका किमान जबाबदारीनं बातम्या देताहेत. त्यांच्यापैकी काही, गंभीरपणे सामाजिक प्रश्नांचा मागोवा घेताहेत... दूरचित्रवाहिन्या मात्र सनसनाटी निर्माण करून बातम्यांचंही व्यापारीकरण करू लागल्यायत, आणि कधीकधी, 'ब्रेकिंग न्यूज' म्हणत प्रसारमाध्यमाची आचारसंहिताही 'ब्रेक' करताहेत.

वाहिन्यांनी पाश्चात्यांकडून उसने घेतलेले 'रिअॅलिटी शोज' भारतीय संस्कृतीला विघातक आहेत, असं म्हणण्याचीही सोय राहिलेली नाही. कारण 'संस्कृती ही गोष्ट जवळपास काल्पनिक- किंवा स्मरणरंजनात्मक - 'नॉस्टॅल्जिक' समजली जाऊ लागलीये! टी.व्ही. वरच्या स्पर्धात्मक कार्यक्रमातली मुलं यशानं नको इतक्या लौकर प्रौढ होतात, किंवा अपयशानं भलतीच खचून जातात! पण त्यातून मिळणाऱ्या प्रसिद्धीचा आणि पैशांचा मोह या मुलांच्या पालकांना आवरत नाही!

खरं म्हणजे दूरचित्रवाणीवरून कितीतरी चांगलं साहित्य-अगदी लोकप्रिय दर्जेदार साहित्य देखील घराघरात पोहोचवण्यासारखं आहे. दूरचित्रवाणीचं जनतेला असलेलं, कधीही कमी न होणारं आकर्षण लक्षात घेऊन, रंजन करताकरताच चांगला समाजविचार, चांगला मूल्यविचार, समाजापर्यंत सहज पोहोचवता येईल! पण आज पाहावं तर, सर्वसामान्य आयू क्यू असलेल्या, आणि दर्जाच्या नव्हे तर टी आर पी च्या स्पर्धा लावणाऱ्या, दूरचित्रवाणी या अजस्र माध्यमाकडून, एक अत्यंत तगडं आणि साहित्यपोषक मूलद्रव्य वाया घालवलं जातंय. उद्याचे अनेक प्रतिभावान साहित्यिक, आज, पैशांचा रतीब चुकू नये म्हणून, दररोज बऱ्यावाईट चित्रमालिका खरडून, स्वतःमधला सर्जनशील कलावंत, खुरटून टाकताहेत!

१९९१ मध्ये, पंतप्रधान पी. नरसिंह राव यांच्या काँग्रेस सरकारनं, अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांच्या साहाय्यानं, कुठल्याही आर्थिक प्रतिबंधाचं जोखड नसलेली नवी मुक्त आर्थिक नीती जाहीर केली. वर्षानुवर्ष जिथल्या तिथे साचून राहिलेल्या अर्थव्यवस्थेला मुक्त होण्याची गरज होतीच; आणि त्या दृष्टीनं उदारीकरण, खाजगीकरण, आणि जागतिकीकरण ही पाऊलं बरोबरही होती. भारताला, एक अविकसित आणि गरीब देश मानणारं जग, आता त्याला एक मोठी बाजारपेठ समजू लागलं, आणि खुद्द भारत, आर्थिक महासत्ता होण्याची स्वप्नं पाहू लागला. विदेशी कंपन्या भारतीय बाजारपेठ काबीज करायला तयार झाल्या; त्यामुळे मध्यमवर्गाच्या चंगळवादात भरच पडली!

मध्यमवर्गीय माणूस हा काही पूर्वी साधुसंत नव्हता. पण सुमार उत्पन्न, त्यामुळे बेताची क्रयशक्ती, आणि गरजेएवढीच बाजारपेठ, यामुळे तो नकळत सुरक्षित होता. जागतिकीकरणानंतर, नव्या, महत्वाकांक्षी देशी-विदेशी कंपन्यांमधल्या नोकऱ्यांमुळे त्याचं उत्पन्न अचानक, भरमसाठ वाढलं, खर्च जगाच्या परिमाणात करण्याची गरज वाढू लागली- आणि मुख्य म्हणजे, विकत घेण्यासारखी भरपूर आकर्षक उत्पादनं समोर दिसू लागली. जगभरच्या लोकप्रिय ब्रँड्सच्या वस्तू आपल्याकडे असल्या पाहिजेत, या ध्यासापोटी तो अधिकाधिक पैसा मिळवण्यासाठी उरस्फोड करू लागला. त्या नादात, मनावर आणि शरिरावर येणाऱ्या ताणतणावांकडेही दुर्लक्ष करू लागला.

आपल्या इंटलेजन्शियानं अर्थातच जागतिकीकरणाचं कौतुक केलं, आणि देशाच्या, वेगानं वाढणाऱ्या विकासादरकडे निर्देश करून, सर्व त्रुटींचं समर्थनही केलं. एवढंच चुकलं, की या सर्व प्रक्रियेत त्यांनी, देशातली मूळची भ्रष्टाचारी वृत्ती, आणि ती वाढीला लागण्यासाठी तयार झालेल्या नवनवीन संधी, इकडे लक्षच दिलं नाही. उदार आर्थिक धोरणामुळे जगभरच्या कंपन्यांनी देशावर केलेल्या आक्रमणातून सावरण्यासाठी स्वदेशप्रेम, न्यायबुद्धी, आणि प्रामाणिकपणा, यांची गरज होती. पण या तीनही गोष्टींचा आपल्या सत्ताधाऱ्यांकडे पूर्ण अभाव होता. वर, देशाला वेठीस धरून, स्वतःची तुंबडी भरण्याचा निर्लज्ज बेजबाबदारपणाही त्यांच्या अंगी होता! त्यामुळे, वरवर आदर्श आणि अपरिहार्य वाटणारं जागतिकीकरण, हे, त्यात गबर होणारे हे लोक, आणि त्यासाठी जमिनी व्यवसाय वगैरे ओरबाडून घेतले गेल्यामुळे गरीब होणारे लोक, अशा विषम विभागणीचं कारण झालं.

खेड्यापाड्यातून विकास योजना प्रामाणिकपणे राबवणं, सर्वांना रोजगार मिळेल असं पाहणं, शिक्षणाचा प्रसार करणं, ही खरी तर शासनाची कामं- पण त्यांचं खाजगीकरण करून शासनानं स्वतःची, जबाबदारीतून सुटका करून घेतली, आणि दुसऱ्या बाजूनं श्रीमंतांवर सवलतीची खैरात केली!... आदिवासी, अल्पभूधारक यांच्या जमिनींचं रक्षण ज्यांनी करायचं, ते आपल्याच शासनातले मंत्री-अधिकारी, त्या बळकावून घेऊन तिथं स्वतःची साम्राज्यं वसवू लागले; देशी-परदेशी कंपन्यांकडून मलिदा खाऊन, त्यांच्या देशविघातक अटी मान्य करून त्यांना परवाने वाटू लागले!- समाजाला, राजकारण्यांविषयी होता नव्हता तो भरवसा संपुष्टात आला!

‘९० नंतरच्या काळात राहत्या जागांची चणचण भासू लागली, आणि ‘बिल्डर’ हा राजकारण्यांचा, भ्रष्टाचारातला जोडीदार- ‘विकासक’ असं विधायक नाव धारण करून अधिकाधिक सामर्थ्यवान होऊ लागला. राजकारणी, बिल्डर व व्यावसायिक गुंड, यांच्या अभद्र युतीला पोलिसांचं, आणि कधीकधी न्यायालयाचंही साहाय्य मिळू लागलं, आणि सामान्य माणूस नागवला गेला. राहत्या जागा खाली करायला लावणारे गुंड, आणि परदेशातल्या देशद्रोह्यांचे खंडणीबहादुर मदतनीस, यांच्या दडपशाहीतून एक नवा दहशतवाद जन्माला आला. या दहशतवादी बकासुराचा मुखवटा फाडण्याचं काम आज ना उद्या, अज्ञातवासातल्या निर्धन पण शूर भीमसेनालाच करावं लागणार आहे, अशा आशयाचं ‘बकासुर!’ हे नाटक मी, ‘निर्भय बनो आंदोलना’चा अध्यक्ष असताना लिहिलं, आणि गोवा कला अकादमी, आणि नंतर ‘सूत्रधार’ या संस्थांसाठी दिग्दर्शित केलं. गेल्या वीस वर्षांत राहत्या जागांविषयीची गुंडगिरी किती पटींनी वाढत गेली, याचं उत्तम चित्रण करणारं सध्याचं नाटक म्हणजे, जयंत पवारांचं ‘काय डॅंजर वारं सुटलंय!’

जागतिकीकरणातून अनेक नव्या समस्या उभ्या राहिल्यायत. विकासाच्या नावाखाली नैसर्गिक संपत्तीचा विनाश, लोकांचं विस्थापन, त्यांच्या हक्कांवर अतिक्रमण, पर्यावरणाचा असमतोल, अशा अनेक! पाणी, जंगल, जमीन, किनारे इत्यादींचा देशीविदेशी भांडवलदार कबजा घेताहेत. विशेष आर्थिक क्षेत्र-स्पेशल एकाॅनॉमिक झोन- ‘सेझ’ च्या नावाखाली, आपल्याच लाचखाऊ मंत्र्यांनी सहजसुलभ केलेल्या, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या मत्केदाऱ्या, शेतकऱ्यांच्या जमिनी हिरावून घेताहेत! शेती उत्पादनांना मिळणाऱ्या भावाचा प्रश्न इतका विकोपाला गेलाय, की हजारो शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या मागचं तेही एक कारण ठरावं!

घराच्या चौकटीतून बाहेर पडलेली स्त्री, आता एका नव्या सापडळ्यात अडकण्याची शक्यता तयार झालीये. मोठ्या प्रमाणावर तयार होत असलेला माल खपवण्यासाठी स्त्रियांच्या उघड्यानागड्या मॉडेलसचा केला जाणारा वापर, स्त्रीची जनमानसातली प्रतिमा डागळणारा तर आहेच, पण तिचा स्वतःचाही आत्मसन्मान- ‘सेल्फ रिस्पेक्ट’ कमी करणारा आहे. दुसऱ्या बाजूला, नखापासून अंतर्वस्त्रापर्यंत आकर्षक दिसण्यातच स्त्रीत्वाची

परिसीमा असते, असं ग्राहक स्त्रीच्या मनावर बिंबवलं जातंय. तात्पर्य, माणसाच्या जगण्याच्या साधनांपासून ते आत्मसन्मानापर्यंत, जवळजवळ सर्वच बाबतीत जागतिकीकरणानं नवीन समस्या तयार केल्याय्त!

अशा वेळी शहरी बुद्धिवंतांकडून, विशेषतः मोठ्या उद्योगसमूहांच्या पदाधिकार्यांकडून, एक प्रश्न नेहमी विचारला जातो- 'मग तुम्हाला देशाचा विकास हवा की नको?'

विकास अर्थातच हवा. पण तो, देशाची संस्कृती आणि प्रकृती, दोन्ही अजमावून, खालपासून वरपर्यंत, क्रमाक्रमानं व्हायला हवा. गांधीजींचा आग्रह हाच होता! खेड्यापाड्यात शिक्षण पोहोचवं, ज्याचं त्याचं कसब कौशल्य विकसीत व्हावं, आपले किनारे, आपली जंगलं, आपली शेती, यांचा, आपलं हवामान आणि आपला निसर्ग यांच्या सखोल संशोधनानंतर, टप्प्याटप्प्यानं विकास करावा, कुणाच्याही स्वातंत्र्यावर गदा येऊ नये, कोणी उपाशी राहू नये की कोणी खाऊन माजू नये, ही आहे आपली विकासाची व्याख्या!... देशातल्या सत्तर टक्के माणसांनी अर्धपोटी राहावं, आणि दोन किंवा तीन माणसांची नावं जगातल्या सर्वांत श्रीमंत माणसांच्या यादीत यावीत, ही आपलीच काय, पण जगात कुणाचीच विकासाची व्याख्या असू शकत नाही!... स्वातंत्र्यानंतर, गेल्या चौसष्ट वर्षांत, आपली सुस्त राज्यंत्रणा, देश नैसर्गिकरीत्या वाढावा, यासाठी काहीच करू शकलेली नाही. फक्त, आधीच श्रीमंत असलेल्यांची साधनसंपत्ती आणि सुखसोयी, अक्राळविक्राळ वाढत जाणं, हा देशाचा विकास आहे, असं भासवलं जातंय. त्या नागड्या, उपाशी, हडकुळ्या पोराच्या डोक्यावर ठेवण्यासाठी आपण जरीच्या टोप्या शिवतोय, एवढंच!

या सान्याच्या परिणामी, आपल्या साहित्यातला एके काळचा आदर्शवादी, आशावादी, सकारात्मक सूर इतका बदलत गेलाय, की आता तो दुसऱ्या टोकाला पोहोचलाय. सकारात्मक ते केवळ काल्पनिक, आणि नकारात्मक तेवढंच वास्तव, अशी धारणा रूढ होऊ लागलीये!... साठच्या दशकातल्या समीक्षणं, वाङ्मयाचे इतर सर्वच दृष्टिकोन बाजूला सारून, केवळ वास्तववादी तेवढंच खरं साहित्य, असं आधीच सांगून ठेवलं होतं. आता त्यात, वास्तववाद म्हणजे निराशावाद, ही आणखी भर पडली!

खरं म्हणजे वास्तवातही अशी अनेक माणसं आहेत, की जी तत्त्वासाठी म्हणा जवळच्या माणसांसाठी म्हणा, किंवा एकंदर समाजासाठी म्हणा, मोठा त्याग करताहेत! उदाहरणार्थ, परदेशातली चालती प्रॅक्टिस सोडून, आदिवासी भागात काम करायला जाणारे डॉक्टर्स!- आमते कुटुंबाच्या तर तीन पिढ्या लोकांसमोर आहेत!... पण आजकाल साहित्यात दाखवले जातात. ते फक्त सेवा-वृत्तीमध्ये भ्रमनिरास झालेले लोक! जीवनाची केवळ पांढरीशुभ्र आशावादी बाजू दाखवणं, हे जितकं अवास्तव, तितकंच पूर्ण काळं निराशावादी चित्रण, हेही अवास्तव!... हे खरं, की सकारात्मक कृती कमी प्रमाणातच पाहायला मिळतात. पण अशा अपवादात्मक गोष्टीच अधोरेखित करून, वाचकाला आशावादी करून प्रगती करण्यास प्रवृत्त करणं, हा पूर्वीच्या साहित्यिकांचा जो हेतू असे, तोच आज कालबाह्या ठरलाय. वास्तवाची निराशात्मक बाजू उचलून धरणं, हा, कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, अशा सर्वच साहित्यातला आजचा ट्रेंड आहे!... अधिकाधिक बकाल होत गेलेल्या आजच्या 'विकासवादी' वैश्विक खेड्यात, आशावाद हा देखील भाबडा, हास्यास्पद, आणि कालबाह्य ठरतोय, हे माणसासाठी अधिकच भयंकर आहे!

साहित्य आणि समाज, यांच्या परस्परसंबंधांमध्ये, सेन्सरशिपचा प्रश्न अपरिहार्यपणे येतो. साहित्यामधला काही भाग गाळावा, असं म्हणणाऱ्यांना वाटतं, की त्या भागामुळे समाजावर अनिष्ट परिणाम होईल!... नाटक, चित्रपट, कलाप्रदर्शन या, थेट समाजापर्यंत पोहोचणाऱ्या कलाकृतींपेक्षा पुस्तकाचा परिणाम हा अप्रत्यक्ष आणि कालांतराने होणार असतो. तरीही आजकाल, पुस्तकांवर बंदी आणणं, ती विक्रीला ठेवू न देणं, इथपासून ते थेट, ती अभ्यासक्रमातून काढून टाकणं, किंवा त्यांच्या लेखकांना साहित्यसंमेलनांचे अध्यक्ष होऊ न देणं, इथपर्यंत मजल गेलेली आहे. या हरकती घेणाऱ्यांची, हाणामारी, तलवारबाजी आणि जाळपोळ इथपर्यंत कशालाही तयारी असते!

पूर्वी सेन्सरबंदीमागचा मुख्य हेतू, अश्लील भाषा किंवा कृती ही समाजासमोर येऊ नये, हा असायचा. त्यासाठी बा.सी. मर्ढेकरांपासून चंद्रकांत काकोडकरांपर्यंत अनेकांच्या लिखाणावर न्यायालयीन दावे घातले गेले. चित्रपटांचे काही भाग कापले गेले, किंवा ते 'फ्रक्त प्रौढांसाठी' ठरवले गेले!- आता मात्र श्लील-अश्लीलतेपेक्षा,

तथाकथित सांस्कृतिक कारणांना- म्हणजे ज्या त्या राजकीय पक्षाची श्रद्धास्थानं जपण्याला महत्त्व आलंय. समाजावरील परिणामापेक्षा अस्मितेचा प्रश्न अधिक निकडीचा समजून, काही व्यक्ती आणि संघटना स्वतःचा अवैध असा शासनबाह्य सेन्सर कलाकृतींना लागू करू लागल्यायत!

यामध्ये दुसरी, म्हणजे साहित्यिक-कलावंताची बाजू, अर्थातच आविष्कार-स्वातंत्र्य मागणारी असते. हे स्वातंत्र्य न मिळाल्यास, मोकळेपणाच्या अभावी कलाकृतीचा दर्जा- कधीकधी तिच्या मागचा उद्देशच ढासळेल, अशी कलावंताची भावना असते.

या भावनेचा सन्मान करायला हवा, आणि कलावंताला पूर्ण स्वातंत्र्य असायला हवं हे निस्संशय खरं आहे; तरीही निर्मिती करताना कलावंताला स्वतःच्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव हवी. पुरेसं संशोधन न करता केलेलं थोर व्यक्तींचं चारित्र्यहनन बेजबाबदारपणाचं असतं, तर गळ्या भरण्यासाठी घातलेली सनसनाटी दृश्यं, कलेसाठी आवश्यक आहेत, असं म्हणणं लबाडीचं असतं!

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, आणि महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर, साहित्याच्या आरशात, समाजाचा बदलता चेहरा अंधुकपणे का होईना, पण दिसत राहिला. मात्र साहित्यामुळे समाजात काय परिवर्तन झालं?- असं परिवर्तन होण्यासाठी समाजानं साहित्याशी काही संबंध ठेवला का?

त्याहून अधिक मूलभूत प्रश्न: आज साहित्य कुणी वाचतं का?- कोण वाचतं?

अगदी वरचा वर्ग-गॉसिप मॅगझिन्स, वृत्तपत्रं, फार तर रेसच्या पुस्तिका, यांच्याशिवाय दुसरं काही वाचत नाही. त्यातूनही, ज्यांना वाचनाची फारच आवड आहे, ते, इंग्रजीतलं सध्याचं 'बेस्ट सेलर' वाचतात.

आणि मध्यमवर्ग?- विशेषतः त्यातला तरुण विद्यार्थी- ज्याच्याकडून समाजपरिवर्तनाची आशा आहे, तो- तो वाचणार कधी? ... स्पर्धायुगात मानगुटीवर बसलेला शाळाकॉलेजचा अभ्यास, टीव्ही-डीव्हीडी, कॉम्प्युटर गेम्स किंवा चॅटिंग, रिअॅलिटी शोज, व्यक्तिमत्त्वविकासाच्या नाना स्पर्धा, या सगळ्यातून त्या बापड्याला वेळ मिळेल तर ना?

कॉर्पोरेट कंपन्यांनी ताब्यात घेतलेला सुविद्य तरुण, आत्मकेंद्री होऊन, बऱ्यावाईट मार्गांनी स्वतःचा तथाकथित विकास करतोच आहे!... साहित्य, त्याचा आणखी काय विकास करणार?

साहित्याची खरी गरज आहे, ती, परिस्थितीमुळे शिक्षणाची संधी हुकलेल्या, खेड्यातल्या तरुणाला! तो हुषार आहे, आणि त्याला वाचनाची-लेखनाची देखील आवड आहे! अशा तरुणांसाठी खेड्यात, आणि शहरात, दोन्हीकडे शिक्षणाची-वाचनालयांची सोय हवी- जी आज अत्यल्प आहे!... शिक्षण स्वस्त तरीही दर्जेदार होण्याऐवजी उलट महागडं आणि दर्जाहीन होतंय. तीन चतुर्थांश महाराष्ट्राला जिथं शिक्षणालाच मुकावं लागतंय, तिथं कसलं साहित्य आणि कसलं काय ?

वाचनाची आवड आहे म्हणून साऱ्या व्यापातून सवड काढणारे रसिक, भाषाविषयाचे विद्यार्थी, प्राध्यापक, आणि प्राध्यापकीतूनच तयार झालेले समीक्षक!- असा थोडासा वाचकवर्ग सोडला, तर कुठल्या समाजापर्यंत आज साहित्य पोहोचतं?... पण याची फारशी चिंता न करता, चांगला साहित्यिक अखेरीस, स्वतःला हवं तेच, स्वतःच्या डोळ्यांसमोर असलेल्या आपल्या चाहत्या मूठभर रसिकांसाठी लिहितो, म्हणून साहित्य निदान आकाराला येतं!

आज साहित्यिकांची काय परिस्थिती आहे?- फारच थोडे, म्हणजे अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके साहित्यिक, पूर्ण वेळ लिखाणाला देऊ शकतात. नाटक, चित्रपट, अशा उत्पादक माध्यमांशी जोडलेल्या लेखकांचे अपवाद सोडता, इतरांना, लेखनाचा मोबदला इतका कमी मिळतो, की ते केवळ स्वतःच्या समाधानासाठीच लिहितात, म्हटलं तरी चालेल!... एखादा सामाजिक वा राजकीय प्रश्न समजून घेणं, त्यावर काही संशोधन करणं, त्यासाठी चार माणसं हाताशी ठेवणं, लेखनाचं संपादन, संकलन यासाठी मदत घेणं, अशा गोष्टींकरता त्याच्याकडे काही आर्थिक तरतूदच नसते. एखादा विषय स्वतःमध्ये जिरवणं, आणि कालांतरानं त्यावर लिहिणं, यासाठी द्यावा लागणारा वेळ, आणि घ्यावे लागणारे कष्ट, याची किंमत जर साहित्यिकाला मिळत नसेल, तर त्यानं कां लिहावं?- आणि पुरेसं प्रभावी कसं लिहावं?

एवढं असूनही आजवर मराठीमध्ये दर्जेदार साहित्य कसं लिहिलं गेलं-तर तो आपल्या संस्कृतीचा वारसा! कला, विद्या, यांचं, मोबदल्याची अपेक्षा न ठेवता दान करायचं, त्यातूनच आत्मानंद मिळवायचा, हा तो वारसा!

आर्थिक गुंतवणुकीच्या अभावी साहित्यिकांची फरफट होईल, आणि त्याच्या लिखाणाचा दर्जा ढासळेल, याची काळजी समाज कशाला करील?- त्याच्या दृष्टीनं महत्त्वाचे आहेत, ते फक्त राजकारणी, हिंदी चित्रपटातले नट, आणि क्रिकेटपटू! त्यांचे मोबदले कोटीकोटींची उड्डाणं घेतच आहेत!

ही सर्व हायली पेड मंडळी समाज घडवण्यासाठी नेमकं काय करतात, याचा हिशेब कोणी मागत नाही! साहित्यिकाकडून मात्र वारेमाप अपेक्षा असतात- त्यानं समाज घडवावा, अन्यायाच्या विरोधात लढावं, जमल्यास लोकशाही मार्गानं क्रांती देखील घडवून आणावी!... आणि ही क्रांती त्यानं कशी करावी?- तर ज्या समाजाचा एक टक्कादेखील वाचन करत नाही, त्याला साहित्यामधून, सावकाश-पिढ्यान् पिढ्या झिरपणारा सामाजिक संदेश देऊन!- खरोखरीचे सामाजिक बदल ज्यांच्या एका आदेशासरशी होऊ शकतात, ते निष्क्रिय राज्यकर्ते मात्र देशी परदेशी, नामी बेनामी खाती उघडून, स्वतःची साम्राज्यं उभी करण्यात मशगूल राहणार!

शासन, त्याच्या हातातली पोलिस यंत्रणा, आणि न्यायसंस्था, यांनी मनावर घेतल्यास, सामाजिक परिवर्तन कितीतरी अधिक वेगानं, अधिक प्रभावीपणे होऊ शकते. सत्तर वर्षापूर्वी देखील, जरठ-कुमारी विवाह थांबवण्यासाठी 'शारदा' नाटकापेक्षा, सारडा कायदाच अधिक परिणामकारक ठरला होता!... मात्र आज, शासन, पोलिस, न्यायालय या संस्था स्वतःच स्वार्थानं वेढल्यामुळे, जनतेच्या जगण्याचाच संभ्रम निर्माण झालाय. विषम आणि भ्रष्ट समाजव्यवस्थेमध्ये माणूस कुठल्या का मार्गानं होईना, जेमतेम जिवंत राहण्याचा प्रयत्न करतोय... त्याच्यासाठी कुठला ध्येयवाद, आणि कुठला आदर्शवाद?

मग, आज साहित्य आणि समाज यांचा काही संबंधच राहिलेला नाही, की काय?

आहे ना! जरूर राहिलाय!- आणि तो कायमच राहिल!

हा संबंध कुठला?- तर दिशादर्शनाचा!

साहित्य समाजात परिवर्तन घडवून आणेलच, असं नाही. पण ते परिवर्तनाची दिशा नक्कीच दाखवू शकेल!

त्या त्या काळातल्या साहित्यावरून, समाजातला बुद्धीनिष्ठ वर्ग कुठल्या विचारधारेला महत्त्व देतो, कुठली कृती योग्य मानतो, हे स्पष्ट कळतं! कुठलंच साहित्य कधी स्वार्थ, अप्रामाणिकपणा, भ्रष्टाचार यांची भलामण करत नाही! ते कायम न्यायाच्या, मानवतेच्या, शुचितेच्या, औचित्याच्या बाजूनंच उभं राहातं!... ते कुठल्याही शैलीत असलं, तरी त्याचा आशय, माणसाच्या उन्नतीचाच असतो. अगदी समाजाच्या बकालपणाचं चित्रण करणारं साहित्यही अप्रत्यक्षपणे व्यवस्थेमधल्या त्रुटींवरच बोट ठेवतं. समाजाकडे, अवनतीचा जाब मागतं!

समाजापुढचे प्रश्न नेहमीच बदलत असतात. साहित्यिक त्यांची योग्य उत्तरं सांगण्याचा प्रयत्न करीत असतो. ती समाजाच्या हिताची असली, तरी नेहमीच त्याच्या सोयीची नसतात. त्यामुळे कधी नकळत, तर कधी जाणूनबुजून, समाज साहित्यिकाच्या संदेशाकडे दुर्लक्ष करतो!

मात्र जेव्हा केव्हा तो मार्गदर्शनासाठी वळून पाहातो, तेव्हा त्याला, प्रत्येक वळणावर, हातात कंदिल घेऊन, जागल्याचं काम करणारा साहित्यिक दिसल्याशिवाय राहात नाही!

* * *

(बृहन्महाराष्ट्र मंडळ, USA यांच्या, शिकागो येथील, १५ व्या अधिवेशनात, प्रमुख वक्ता या नात्याने, दि. २३ जुलै २०११ रोजी करण्यात यावयाचे भाषण.)